

ОПШТИ ПОГЛЕД НА ТИП, УЛОГУ И ЗНАЧАЈ ЦРКАВА БРВНАРА У СРБИЈИ

Цркве брвнаре у Србији не можемо посматрати као изоловану појаву. Оне се јављају још у најранија средњовековна времена и провлаче се све до данашњих дана као последица прилика у друштвеној средини у којој су поникле. Та друштвена средина био је сам народ који је оскудевао у средствима, нарочито у време ропства под Турцима, тако да су ове цркве грађене на најскромнији начин. У исто време, оне проистичу из облика обичне куће брвнаре, прилагођеног богомољи.

У Србији постоји богата традиција грађења у дрвету. Претпоставља се да је дошла чак из шумовите словенске прапостојбине. Срби су на Балканском полуострву продужили да граде у дрвету, те су на тај начин још више развили ову врсту неимарства. Индикације говоре да би и светилишта староседелаца могла бити скромно обликована од дрвене грађе, ако не баш од брвана, а оно, по свој прилици, од плетера. С друге стране, за словенске храмове поузданије знамо да су били богатији и већи — претежно од брвана.

Сматрамо да прве цркве брвнаре на српском тлу нису могле бити у исто време и први храмови нове вере, јер је она у почетку имала присталица углавном код владајућег staleжа. Предпостављамо да је дрвене цркве, као најпростије грађе вине, почео да подиже првенствено сиромашнији човек. А то није могло бити пре краја IX века, када је хришћанство продрло у народ.

Прве забележене помене о овим дрвеним средњовековним црквама имамо из времена св. Саве, архимандрита манастира Студенице. Није нам познато како су изгледале. Судаћи по изворима, закључујемо да су у питању најскромнији облици. Из разлога што овакве црквице нису биле задужбине у оном уобичајеном смислу речи, не можемо их ни тражити међу ктиторским композиција-

ма са фресака. Изузетно, на извесном живопису између XIV и XVIII века, видимо скромну, једноћеличну колибу од дрвета, а такође и богатије обрађени дрвени трем зидане задужбине, који се ни у конструктивном, ни у декоративном погледу није ни до новијег времена изменио.

Напоредо са обликовањем зиданих црквених задужбина ницали су у средњовековној српској држави и многи утврђени градови феудалнога обележја. И у једнима и у другима дрвна архитектура зграда за становање стекла је своје место. Дрвене црквице, међутим, остале су на страни као производ делатности најсиромашнијих слојева тадашњег друштва. Оне се, стога, нису много ни развијале, већ су и даље задржале своје скромне и једноставне облике. О оваквим црквама, поред наведених забележака, сачувало нам се и народно предање.

Када су се доцније, за време потчињености Турцима и Аустријанцима, из основа пореметиле друштвене, политичке и економске прилике у земљи, цркве брвнаре наметнуле су се саме од себе као најприроднији облик богомоље. У севернијим деловима Европе архитектура дрвених цркава развијала се много слободније, стварајући најразноврсније облике које им је дрво као грађевински материјал допуштало. Цркве брвнаре у Србији морале су из економских разлога остати скромних размера и сиромашне обраде; из политичких разлога морале су бити неприметне, неугледне и скривене, како би Турке што мање изазивале, али су из националних и верских побуда ипак ницале на све стране, поготову у првој половини XVIII века, за време нешто мање окупације аустријске окупације.

Ова врста грађевина у најосновнијим облицима морала је дати изрази својој намени, издужујући основу, коју дели у просторе потребне за вршење обреда, засвођавајући таваницу лажним корита-

стим сводом од дасака, стварајући олтарску апсиду од вишеугаоних или кружно ужљебљених брвана или талпи — подражавајући на скроман начин веће, зидане задужбине.

У једном кратком али веома значајном и одлучујућем раздобљу од једва двадесетак година, од Кочине Крајине до другог устанка, црква брвнара игра своју даљу улогу. Готово је свака везана за какав историјски догађај или народно предање. Имена многих устаника уписана су на приложеним иконама, црквеним књигама или на надгробним споменицима унаоколо, тако да је можемо сматрати и устаничком црквом.

Архитектура црквица овога времена обогаћује се првим облицима трема, али на спољним талпама и даље остају изрезане пушкарнице, док се под зградом може видети подрум, као на обичној кући. Међутим, унутрашњост цркве украшава се потпунијим иконостасима рађеним и од стране професионалних живо писаца. Многе црквене утвари и књиге обрађене су са више уметничке вештине. Тако се, на самом почетку прошлога столећа, у цркви брвнари усредсређује знатан део уметности тога времена на територији београдског пашалука.

Када је у већ прилично ослобођеној земљи кнеза Милоша почео да се обнавља живот и да се подижу цркве, из економских разлога су у прво време и даље грађене цркве брвнаре — овога пута на истакнутијим местима. У њиховој близини налази се школа, касније и општина, те се око порте ствара центар насеља.

Нови руристички подухвати изазвали су и премештање затечених цркава. То је било могуће остварити с обзиром на одређени грађевински материјал. Познати су многи случајеви да је дрвена црква расклапана и премештана, тако да чудесне приче о „прелетању“ цркава имају извесних основа. До таквих појава долазило је и раније. Безбедности ради, за време несигурних турских времена морале су се поједине цркве по неколико пута селити. Сличних случајева било је и у Босни. Народна предања веома су у томе погледу богата.

Хатишерифом из 1830. године поново је, између осталог, дозвољена и употреба звона. Она се ископавају из скровишта или се нова лију, па се подижу на новосаграђене дрвене звонаре које својом

вертикалом скрећу пажњу на ове још увек скромне црквене грађевине. У Србији на црквама брвнарама нема случаја да је звонара уграђена у сам кров, као што то можемо приметити на појединим полубрвнарама, на појединим дрвеним, црквама у Босни и на већини цркава ове врсте у Хрватској и Славонији. Тамо су се оне, благодарећи времену, слободније развијале и уобличавале.

Архитектури црква брвнара из времена прве владе кнеза Милоша придаје се знатно већа пажња, благодарећи кнежевој моралној подршци и знатној материјалној помоћи. Ограничења више не постоје, тако да се стварају облици који према ранијим грађевинама ове врсте достижу највиши степен — наравно, увек у границама устаљених основних облика, од којих се, као по каквој инерцији, не одступа. Има помена да је само у ово време обновљено или изнова подигнуто преко седамдесет храмова ове врсте.

Силуета крова прекривеног крупном шиндром или ситним клисом добија у висини и виткости, док својом широком стрехом блажег нагиба штити масивне ниске зидове састављене од пажљивије тесаних и прецизније жљебљених хрстових талпи.

Трем је декоративније обрађен. У унутрашњости храма, под „коритастим“ сводом од жљебљених и нанизаних шаповаца, ствара се чак и хорски простор на галерији више припрате. Иконостас је обрађен у целини и долази до већег изражаја; инспирисан је бароком, иако у себи има знатну дозу фолклора. Ту су и разни ситни предмети и црквени намештај, што у приличном броју случајева можемо уврстити у примењену уметност, такође са знатном примесом фолклора.

Нарочито у ово време прелазе из Босне у Србију вични тесари — дрводеље. То су добро познати Осаћани који осим кућа граде и нове цркве брвнаре, обнављајући и старе, углавном по западној Србији, све до Мораве. При томе уносе извесне елементе ислама, првенствено у декорацији врата, осталих отвора и преграда, шарајући их биљним бојама. Осаћани су и по Босни градили брвнаре, па је разумљиво што те грађевине имају пуно сличности са онима у Србији. Њихове цркве припадају углавном једном истом типу. Обрнуто, на скромнијим

дрвеним цамијама по босанским селима и у Санџаку, у стању смо да уочимо многе архитектонске, конструктивне и декоративне елементе који су својствени кући, па и цркви брвнари. Објашњење за ову примедбу можемо наћи у томе што сматрамо да ове богомоље нису градили турски неимари, већ дрводеље из народа — у много случајева Осањани. Они су чак за поједине елементе и конструкције створили и своје грађевинске изразе.

Док су у западној половини Србије цркве брвнаре претежно задржале карактер брвнара, дотле су се у источнијим крајевима облици ових грађевина временом искварили и изменили. С леве стране Мораве, где је шума још раније разређена, наместо осањанских дрводеља грађевинске радове углавном изводе „дунђери“ из Пирота и Црне Траве, вичнији бондручном и цигларском зидарству. Иструтели стрми кров од шиндре (у извесним случајевима и од сламе) поступно се замењује кровом блажег нагиба, прекривеним ћерамидом. Можемо сматрати да знатан део цркава брвнара овога дела Србије није ни имао дрвени кровни покривач. Пошто су површине дрвета претходно морале бити орапањене теслом, невештије обрађене талпе олепљене су блатом и окречене. У најисточнијим деловима земље, у Крајини, једноставна издужена основа „у облику лађе“ стиче „облик крста“, с истуреним бочним певницама, као периферни изданак ове архитектуре. Можда је на обликовање развијенијих основа имала донекле утицаја, и дрвена црква северно од Саве и Дунава, где је нарочито у Ердељу достигла веома развијене облике. Обрнуто, можда је скромним дрвеним црквицама у суседној Влашкој једноставна основа српске цркве брвнаре била позната.

Када је крајем прве половине прошлога столећа Србија ојачала у економском погледу, престала је потреба да се цркве брвнаре и даље подижу. Нов западњачки талас културне обнове потпуно је одбацио овај застарели начин градње. Престао је да буде и најевтинији, с обзиром да су дотада непрегледне шуме већ почеле да се истребљују.

И оно мало црквица које су из било којих побуда још подизане од дрвета, извођене су са знатно мањим архитектонским смислом. Украшаване су иконама, готово без икакве сликарске вред-

ности; снабдевене су предметима који су се случајно на томе месту затекли. Цркве су без уметничких квалитета којима су се обликовали одговарајући споменици ранијег времена.

Највећи број цркава брвнара налазио се у северозападном делу Србије. Оне су углавном груписане између Саве, Дунава, Велике и Западне Мораве, Дрине и Колубаре. Веома је ретка црква брвнара источно и јужно од Мораве, али се још источније, дуж Тимока и у окуци Дунава, поново јавља у приличном броју. Потпуно је издвојена једна црквица код Пећи. То је у исто време и најстарији сачувани споменик ове врсте. Било је нешто дрвених цркава и преко Саве и Дунава, углавном у шумама између ових двеју река — у Срему. О тим црквама сачувани су најранији помени. Поједине су донедавна постојале.

Од некадашњег великог броја цркава брвнара које рвај рад помиње преостало је данас у читавој Србији једва нешто преко четрдесет објеката. Има их из времена ропства, има их из времена устанака, а највише их је из времена кнеза Милоша (сл. 99).

Из познатих, претежно историјскополитичких разлога, старост преосталих цркава достиже једва сто двадесет до сто осамдесет година. У односу на дрвене цркве других народа, то је веома мало.

Бурна времена и трошност грађе од које су начињене, учинили су да их већина није могла остати сачувана у стању у коме су биле подигнуте. Овде није реч о обновама порушених храмова, о њиховим преправкама и о премештањима до којих је долазило. Реч је о најобичнијем одржавању,

На првом је месту вршена замена иструлеле шиндре. Познато нам је, међутим, да су ти замењени делови ретко када били истоветни са оним ранијим. Најчешће је постављана тања, па и мање отпорна грађа, а није редак случај да је дрво, као кровни прекривач, замењивано ћерамидом, црепом, па чак и лимом. Првобитни материјал замењиван је другим; првобитни облици претварани су у новије. По мишљењу оних који су их мењали, ови су били „погоднији“ и „лепши“!

Најновијим конзерваторско-рестаураторским интервенцијама стало се на пут оваквим неодговорним уништавањима споменичких вредности. Па ипак,

бар под досадашњим условима рада, није постигнута дословна конзервација споменика, У највећем броју случајева приступљено је рестаурацији облика првобитне архитектуре. Тежња је да се у новом, одговарајућем грађевинском материјалу (дрво у овом случају) првенствено сачува дух споменика, а мање оригиналност појединих елемената.

Посматрајући преостале споменике, примећујемо да су њихови дрвени зидови ретко када начињени од брвана. То су углавном талпе. Према томе, цркве о којима је овде реч не би представљале „брвнаре“ у правом значењу тога појма. Услед тога што су првобитна четинарска брвна променом структуре шума временом замењивана хрстовином, у знатној се мери изменио облик употребљене грађе, па према томе и начин конструкције. Међутим, име овим грађевинама није се у народу променило, поготову не за цркве. Стога их и ми називамо „црквама брвнарама“, а не „талпарамма“ или „дрвеним црквама“ уопште, иако би овакви термини били можда правилнији. У Србији цркве брвнаре представљају устаљени историјско-етнографски појам, коме не бисмо имали право да дајемо други назив.

Честа су под „црквама брвнарама“ подразумеване и разне плетаре, чатмаре и бондручаре, у крајњем случају и цркве масивних зидова прекривене шиндром. Споменици о којима је у овоме раду реч јесу дрвене цркве код којих су зидови у потпуности од дрвета, гола брвна, греде, талпе или даске, или такви зидови заштићени лепом. Што се тиче кровног покривача, он није искључиво од дрвета, иако шиндра даје главно обележје цркви брвнари.

Аналогије ради, при поређењу са најразноврснијим дрвеним црквама других земаља, можемо рећи следеће: у најстарија времена, односно у доба најпримитивнијих фаза развоја дрвног неимарства код цркава, архитектура њихова у основним цртама морала је бити свуда необично слична. Првобитни једноћелични правоугаони облик основе, који је, уосталом, карактеристичан и за кућу и за пагански храм, заштићен двосливним кровом, усавршавао се и мењао, сразмерно могућностима његових ствараоца и уобичајеном начину градње. Тако су архитектуре дрвених храмова почеле све више да се удаљују једна од друге. Код већине народа, те су могућности поступ-

но расле, утичући и на развој ових грађевина.

Могућности српског народа после пада Смедерева нагло су почели да опадају, не дозвољавајући да ове цркве развију своје облике. Ово утолико пре што су још за време самосталности цркве брвнаре биле незнатне и неважне у односу на зидане задужбине. Тако је архитектура цркава брвнара у Србији остала у оној заједничкој почетној фази, достижући само у својим уским границама највиши домет до кога је сељак био у могућности да га достигне. Уз то, не треба заборавити да су у Србији цркве брвнаре углавном из нужде грађене од дрвета.

У одговарајућој примитивној архитектури појединих дрвених цркава других народности, испољена је уметност ниже вредности. Ти су народи могли у уметничком погледу да се слободније иживљују на већим и лепшим објектима ове врсте, стварајући и најсмелије облике, који им је дрво као грађевински материјал допуштало. Јасно је, дакле, да у сачуваним примерцима великих дрвених цркава у Закарпатској Русији или другде, и не можемо тражити сличности.

Имајући првенство међу одговарајућим најједноставнијим и најстаријим врстама, цркве брвнаре у Србији до краја су се развијале у тим границама. Ми их у целини можемо донекле сматрати завршетком средњовековног развоја. Према томе, њихов облик развија се у један специфичан тип дрвених цркава, својствен само ужем крају Србије и једном делу Босне. На овим грађевинама разрађена је цела вештина обликовања у дрвету, са многим занимљивим детаљима, украсима и орнаментима који представљају посебну стилску целину, својствену првенствено народној уметности код Срба.

Из тих разлога, знатан број преосталих цркава брвнара стављен је под заштиту закона, као архитектонски споменик претежно етнографског обележја. Међутим услед скромности његова изгледа, није му се доскора придавала довољна пажња.

Намена овога рада јесте да покуша да цркви брвнари у Србији одреди место које она заиста и заслужује, проучавајући је у целини и систематски износећи целу проблематику коју је ова врста народне архитектуре поставила и собом створила.

99 Карта НР Србије са назначеним црквама брвнарама — Carte de la RP de Serbie: Églises en bois.

